

Joanna Getka

DOI: 10.31648/apr.4463

Uniwersytet Warszawski

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5857-7257>

j.getka@uw.edu.pl

**Rola tekstów o charakterze religijnym XVIII wieku
w poznaniu żywego języka ruskojęzycznej
ludności dawnej Rzeczypospolitej
(na materiale tekstu *Bohosłowija nrawouczytelnaja*,
Poczajów 1751)**

Język ruski / prosta mowa XVIII wieku – problemy metodologiczne

Język ruski, prosta mowa, do 1696 roku oficjalny język Wielkiego Księstwa Litewskiego, obsługujący różne sfery życia (był językiem aktów urzędowych, a także językiem przekładowej i oryginalnej twórczości świeckiej i religijnej), od dawna stanowi przedmiot dyskusji lingwistów¹. Trudno się przy tym oprzeć wrażeniu, że dyskusja ta przybiera niekiedy charakter spekulacyjny, a przez to wręcz jałowy. W dużym stopniu wynika to z dążenia do systematyzacji tego zjawiska w ramach paradygmatów współczesnej nauki i zgodnie z jej klasyfikacją, bez uwzględnienia historycznych realiów, konotacji i funkcji terminów, które stosowali ówczesni pisarze. Dobrze to obrazuje sama dyskusja na temat określania języka, którym posługiwali się Rusini wschodnich rubieży dawnej Rzeczypospolitej. Mając świadomość językową i umiejętność rozróżniania dialektów i gwar lokalnych, XVI- i XVII-, a zwłaszcza XVIII-wieczni pisarze pochodzący z ziem białoruskich i ukraińskich, przyjmowali funkcjonujące obiegowo określenia języka, którym się posługiwali i używali określeń *język ruski*, *ruska mowa*, *prosta mowa*, a nawet *prosta ruska mowa*. Mogłoby to świadczyć, o tym, że nie nadawali im jakiegoś specyficznego znaczenia. Współczesne teorie – przeciwnie – sugerują, że stosowanie różnych nazw stanowiło jakąś próbę klasyfikacji. Niektórzy współcześni badacze twierdzą, że język ruski i prosta mowa to dwa różne warianty ogólnego języka [Гумецкая 1965, 44; Morita 2002, 147–153], „zachodnioruskiego” (którego *de facto* przecież nie było,

¹ Szerzej na temat tej dyskusji [Getka 2010, 17–38; Мойсієнко, online, 4; Мойсієнко, Ніка, online].

a nazwa zaproponowana przez Jefima Karskiego dotyczyła w zasadzie białoruszczyzny) [Карский 1962, 253–263]. Kryteria podziału są różne i obejmują aspekt funkcjonalny, geograficzny oraz chronologiczny. W pierwszym przypadku warto wspomnieć, że według Władimira Miakiszewa [Miakiszew 2008, 38–39], określenie *język ruski* utworzone zostało dla odróżnienia go od polszczyzny, *prosta mowa* zaś stała w opozycji do cerkiewszczyzny. O ile (biorąc pod uwagę pewne konotacje samych nazw: polszczyzna vs. ruszczyzna, prosta mowa vs. niezrozumiała cerkiewszczyzna, nie zaś przyczynę utworzenia danych nazw) w jakimś stopniu można się zgodzić z tym twierdzeniem, o tyle nie wydaje się niepodważalny, sugerowany przez badaczy, zakres użycia tych języków: ruski miałby być językiem kancelarii, zaś prosta mowa – sfery religijnej [Miakiszew 2008, 33; Мозер 2002, 211; Плющ 1971, 140; Успенский 1994, 68]. Wariant geograficzny zakłada funkcjonowanie prostej mowy na ziemiach ukraińskich, języka ruskiego – na białoruskich, natomiast chronologiczny – również w uproszczeniu – sugeruje zastąpienie języka ruskiego prostą mową [Шевельов 2002, 719]. Spory dotyczą również genezy języka: koncepcje nt. jego powstania na bazie gwar białoruskich przeciwstawiane są tym, które wskazują jako wyjściowe gwary ukraińskie [Kuraszkiewicz 1937, 39–58; 1985, 290; Жилко 1962, 103; Москаленко 1962, 15; Stankiewicz 1936, 374–399; Stang 1935, 21, 163; Шахматов 1899, 365; Карский 1903, 341].

Dodatkowe zamieszanie w dyskusji nad prostą mową / językiem ruskim powodują współcześnie stosowane terminy: język starobiałoruski [Карский 1962, 253–263; Станкевич 1939, 4]² bądź staroukraiński³ (ze względu na miejsce powstania zabytku, pochodzenie twórcy i zaznaczone w zabytkach cechy językowe), utworzone przez badaczy dla celów systematyzacyjnych [Мойсієнко, online]. Powstaje zatem wrażenie, że na każdym z tych obszarów dialektalnych funkcjonowały co najmniej dwa, jeśli nie trzy (jeżeli przyjąć tezę o równoległym występowaniu języka ruskiego i prostej mowy) systemy językowe / tradycje literackie.

Niezależnie od braku konsensusu w sprawie omawianego problemu, uwzględniając zarazem świadectwa tekstów i ich autorów, należy stwierdzić, że fakt przemiennego nazewnictwa języka swoich utworów może świadczyć o tym, że dla nich terminy te były synonimiczne: język ruski był „wytworem własnym” Rusinów, których kultura rozwijała się na pograniczu wpływów chrześcijaństwa wschodniego (z językiem cerkiewnosłowiańskim) i zachodniego (z polszczyzną i łaciną).

² W pracach Arkadzja Żurawskiego czy Uładzimira Świażyńskiego występują też określenia, wzbogacające o dodatkowe epitety: literacki czy literacki-pisany [Журавский 1978, 185–191; Свяжынскі 2001, 109–111].

³ Pawło Żytecki [Житецький 1889, 40] określał ten język jako *małoruski ksiązkowy*, inni badacze nazywali go m.in. *ukraińskim językiem literackim*, *ukraińskim językiem pisany*, *staroukraińskim językiem literacko-pisanym* [Огієнко 1930; Łesiów 1965, 347; Гумецька 1958, 334; 1965, 42].

O równorzędności tych systemów językowych w świadomości ówczesnych pisarzy działających na terytoriach współczesnej Białorusi i Ukrainy świadczą liczne teksty wydane równolegle w dwóch, a nawet trzech językach (np. polskim, ruskim i łacińskim). Język ruski był więc zarazem językiem prostym – prostą mową – bowiem był zrozumiały dla Rusinów, w odróżnieniu od niezrozumiałej cerkiewszczyzny, polszczyzny czy tym bardziej – łaciny. Co przy tym istotne: w aspekcie geograficznym są one synonimiczne do przywołanych wyżej terminów starobiałoruski – staroukraiński. O ile więc język ruski = prosta mowa, notowany na północy obszaru dawnych wschodnich rubieży Rzeczypospolitej, o tyle język nazywany dziś starobiałoruskim to język ruski = prosta mowa, występujący w tekstach z dzisiejszych ziem ukraińskich, który może być w zasadzie stosowany zamiennie z określeniem język staroukraiński [Getka 2018]. Cechy językowe zaznaczone w tekstach z XVIII wieku nie budzą zastrzeżeń co do funkcjonowania dwóch równoległych systemów językowych – białoruskiego i ukraińskiego w tym okresie, a co za tym idzie – tradycji literackich.

Czym był więc funkcjonujący na ziemiach ukraińskich język ruski / prosta mowa? Zdaje się, że najtrafniejszą jego charakterystyką jest stwierdzenie, że to niewątpliwie język wykształconych przodków dzisiejszych Ukraińców, występujący w formie ustnej i pisanej. Forma pisana – co jest typową cechą języka literackiego – była lepiej opracowana, w związku z czym może sprawiać wrażenie pewnej sztuczności. Było to spowodowane dążeniem do uniwersalizacji zapisu przy świadomości różnic dialektalnych prostej mowy na ogromnym obszarze z jednej strony, z drugiej zaś – brakiem norm/kodyfikacji tego języka. Kolejni redaktorzy musieli więc zdać się na własne wyczucie językowe (fonetyczne), każdorazowo (opierając się na istniejącej tradycji / wydanych wcześniej tekstach), tworząc normę zapisu konkretnego tekstu [Getka 2017, 276].

Co istotne dla opisanej wyżej dyskusji na temat języka ruskiego, zarówno badacze języka białoruskiego, jak i ukraińskiego wskazują, że tradycja piśmiennicza prostej mowy w XVIII wieku wygasa, ustępując miejsca erze literatury w językach narodowych [Możep 2002, 259], która powstała na innej bazie (dialektalnej) [Temčinas 2017, 83].

W tym ujęciu współczesny ukraiński język literacki jest czymś nowym, nie wyrasta z wcześniejszej tradycji literackiej i bierze swój początek wraz z publikacją w 1798 r. *Eneidy*, a później *Natałki Połtawki* Iwana Kotlarewskiego. Język ten nazywa się „ludowym” – I. Kotlarewski wprowadził bowiem do literatury ukraińskiej język swego macierzystego dialektu połtawskiego. Duży wpływ na proces stabilizacji nowego języka literackiego miała twórczość Tarasa Szewczenki, który język tekstów oparł na znanych mu dialektach (obok macierzystego dialektu

Kijowszczyzny uwzględnił również inne dialekty), a nawet elementach dawnego języka pisanego wraz z cerkiewizmami. W efekcie więc ukraiński język literacki oparty jest na dialekcie połtawsko-kijowskim, który już w XVII wieku stał się dialektem dominującym.

Z jednej strony więc badacze zauważają, że już w XVII wieku dialekt połtawsko-kijowski zaczął dominować nad innymi jako podstawa języka tekstów pisanych, z drugiej zaś wskazują, że to dopiero koniec XVIII stulecia jest początkiem nowego etapu rozwoju języka. Pojawia się tu więc konkretny problem badawczy – mianowicie potrzeba analizy języka tekstów XVIII wieku. Analiza dostępnych prac z zakresu historii literackiego języka ukraińskiego wskazuje, że część autorów traktuje XVIII stulecie jako okres zaniku starej tradycji, a inni badacze jako początek okresu formowania się tradycji nowej. Choć już w latach 70. powstała ważna praca Witalija Peredrijenki *Kształtowanie się ukraińskiego języka literackiego XVIII wieku na bazie języka ludowego* [Передрієнко 1979], w której autor wykazywał, że język „książkowy” w czasie swojego rozwoju nasiąkał coraz większą ilością elementów żywego języka, to rozwój języka literackiego w XVIII stuleciu do tej pory standardowo opisuje się przytoczonymi wyżej ogólnikowymi określeniami o zaniku tradycji piśmienniczej, która odradza się dopiero w dobie nowożytnej rozwoju kultury ukraińskiej.

Bardziej zasadne wydaje się więc założenie, że w toku ewolucyjnego rozwoju języka literackiego pojawiały się nowe cechy, nasyczał się on kolejnymi elementami. Stara tradycja nie „zaniepała” nagle w XVIII wieku (100 lat to przecież niedługi okres w procesie historyczno-literackim), a raczej przekształciła się w sposób ewolucyjny [Передрієнко 1979, 23]. Co więcej, wiele elementów języka książkowego funkcjonowało nadal, w nowych warunkach. Jest to przecież naturalny proces – coś zanika, pojawiają się nowe elementy, związane z modą, manierą, etc., jedne na dłużej, inne na krócej. W każdym razie nie zmienia to faktu, że jest to ewolucja, nie rewolucja.

Warto przy tym podkreślić, że W. Peredrijenko rozwijał teorie wcześniejszych badaczy języka ukraińskiego, którzy również pisali o ciągłości tradycji [Петров 1904; Франко 1956; Марковський 1962, 123; Передрієнко 1979, 26].

Teza o zupełnie nowym języku literackim opartym na bazie ludowej pojawiła się w czasach radzieckich, co niewątpliwie w dużym stopniu mogło być związane z sytuacją społeczno-polityczno-kulturową, ale funkcjonuje, niestety, do dziś. W efekcie na nowo trzeba udowadniać coś, co już wcześniej zostało dostrzeżone. Proponowane badanie procesu historyczno-literackiego nie ogranicza się jednak do powtórzenia tez i danych z początku ubiegłego wieku. Obecnie dysponujemy nowym wciąż nieopisanym jeszcze materiałem, nowymi danymi nie tylko

w skali lokalnej – ukraińskiej, lecz także w ujęciu szerszym – komparatystycznym, co umożliwia badania dotyczące procesów historycznoliterackich w innych krajach regionu Europy Środkowo-Wschodniej. Jeżeli wziąć pod uwagę wszystkie te elementy, okazuje się, że proces historyczno-literacki na ziemiach ukraińskich wpisuje się w analogiczne procesy na pozostałym obszarze Europy Środkowo-Wschodniej.

Ukazaniu ewolucyjności procesu rozwoju języka ukraińskiego może służyć analiza drukowanych tekstów o charakterze religijnym z XVIII stulecia. Obecność prostej mowy w tego typu tekstach w tym okresie świadczy również o tym, że język ten mógł obsługiwać różnego rodzaju gatunki literackie oraz że niezależnie od sytuacji społeczno-politycznej był to język, w którym wydawano teksty drukowane w XVIII wieku. Szczególnie istotna w tym kontekście jest właśnie kwestia druku: znacznie większy wpływ na potencjalny rozwój języka literackiego, związany z upowszechnieniem preferowanych środków językowych i stylistycznych, powinny mieć teksty o nakładzie masowym, drukowane. Poza powszechnością charakteryzują się one dokładniejszym opracowaniem, nie reprezentują języka jednostki, ze względu na prace redaktorów, którzy mimo braku spisanej/powszechnej normy ortograficznej/językowej kierowali się tradycją piśmienniczą, jednocześnie ją utrwalając. Celem niniejszego badania jest przedstawienie ewolucyjności rozwoju języka ukraińskiego poprzez analizę tekstu *Bohosłowija nrawouczytelnoho*, wydanego w 1751 roku w Ławrze Poczajowskiej. Ukazuje ono zarazem potrzebę rozszerzenia badań nad żywym językiem o teksty, które pozornie nie stanowią dobrego materiału źródłowego, czyli o teksty literatury religijnej. Mimo oczywistych mankamentów (wpływu języka cerkiewnosłowiańskiego i narzuconego tradycją stylu) dobrze ukazują one tendencje żywego języka i ich coraz silniejszy wpływ na „tradycyjne” piśmiennictwo.

Nie pomniejszając roli I. Kotlarewskiego w tworzeniu współczesnego języka ukraińskiego, należy zauważyć, że korzystał on przecież z tekstów drukowanych w prostej mowie: mogła ona być bodźcem do silniejszego zaznaczenia cech żywego języka.

Prosta mowa w literaturze o charakterze religijnym

Języki liturgiczne: łacina dla rzymskiego katolicyzmu i język starocerkiewnosłowiański, później (cerkiewnosłowiański) dla prawosławia jako języki kontaktu z Bogiem miały status szczególnie, cieszyły się prestiżem języka objawionego, świętego. Były zarazem środkiem wyrazu literackiego [Temčinas 2017, 81–120]. Wraz z rozwojem języków narodowych jako języków literackich w okresie odrodzenia łacina – język religii – została z czasem wyparta przez języki używane na co dzień.

Identyczne procesy można zaobserwować w Kościele unickim: język cerkiewnosłowiański (język „sacrum”) przeszedł podobną drogę, którą przeszła łacina. Język lokalny wiernych – prosta mowa – prowadzany był do przekładów Pisma Świętego lub jego fragmentów czy dydaktycznych części liturgii (w modlitwach czy kazaniach), co znalazło odzwierciedlenie w tekstach drukowanych: dziełach Franciszka Skoryny, Wasyla Ciapińskiego, Szymona Budnego czy *Ewangeliarzu Peresopnickim* 1556–1561).

Prosta mowa stała się pełnoprawnym językiem drukowanych tekstów religijnych o charakterze dydaktycznym po Synodzie Zamojskim (1720) [*Synod prowincjalny ruski* 1785, 43; Cubrzyńska-Leonarczyk, 1993, 241]. Uwarunkowało to wiele czynników, wśród których dwa wydają się dominujące. Po pierwsze, Kościół unicki działający na terytorium „kanonicznym” prawosławia dążył do poszerzenia kręgu odbiorców. Po drugie, w wyniku zróżnicowania dialektalnego obszaru języków wschodniosłowiańskich cerkiewnosłowiański język liturgiczny stał się z biegiem czasu niezrozumiały nie tylko dla parafian, lecz także i duchowieństwa.

Analogiczne tendencje do uproszczenia barokowego języka tekstów w celu jak najlepszego dotarcia do szerokich rzesz wiernych widoczne są również w kaznodziejstwie polskim XVIII wieku. O ile jednak na gruncie polszczyzny zmiany dotyczyły zagadnień stylistyki, o tyle na gruncie ruskim nie istniała taka możliwość. Cerkiewszczyzna jako język objawiony z założenia była niezmienna, jej styl podlegał sztywnym kanonom, przez co stawał się coraz bardziej niezrozumiały. Wymienione wyżej cele można było jednak realizować dzięki prostej mowie.

Zadanie wprowadzenia języka miejscowego do tekstów o charakterze religijnym było trudne z kilku powodów – niewysokiego prestiżu tego języka, który po rozkwicie w XV–XVI wiekach uległ stopniowej degradacji i w XVIII stuleciu funkcjonował głównie jako język mówiony, braku jego normalizacji czy w końcu tradycjonalizmu części duchowieństwa przywiązanego do sztywnych norm piśmiennictwa religijnego. W odróżnieniu od polszczyzny wprowadzenie ruszczyzny do tekstów o charakterze religijnym miało ponadto „rewolucyjny” wymiar: o ile w pierwszym przypadku chodziło o rozszerzenie funkcji tego języka (język polski był w XVIII wieku uznanym językiem wyrazu literackiego), o tyle w drugim – o zaistnienie ruszczyzny w tekstach drukowanych w ogóle.

Na to wszystko nałożyły się dodatkowo czynniki lingwokulturowe: od połowy XVIII stulecia pojawiła się przeciwstawna tendencja recerkiewizacji tekstów. Język cerkiewnosłowiański był bowiem elementem łączącym cerkiew greckokatolicką z tradycją cyrylometodiańską, stał się ponadto atrybutem niezależności kulturowej od polsko-łacińskiego Zachodu [Лабынцев, Цавинская 2000, 128–129].

Rola drukarstwa bazylińskiego w propagowaniu prostej mowy w XVIII wieku

Duże zasługi w promowaniu języka miejscowego, jako języka druków o charakterze religijnym, mieli bazylianie. To właśnie oni realizowali zadanie wprowadzania i popularyzowania założeń unii brzeskiej (1596) wśród ludności ruskiej. W myśl postanowień Synodu Zamojskiego bazylianie mieli też pierwszeństwo druku ksiąg liturgicznych na potrzeby unitów, dlatego przy klasztorach w Wilnie, Supraślu, Poczażowie, Uniowie, Lwowie i Mińsku działały zakłady drukarskie. Analiza dorobku wydawniczego tych zakładów pokazuje, że tekstów odzwierciedlających prostą mowę w XVIII wieku jest niemało [Getka 2017], a niektóre z nich oddają ją w sposób wyraźny w stopniu typowym dla piśmiennictwa świeckiego. Stanowią tym samym cenny materiał dla badaczy XVIII-wiecznej kultury i literatury ukraińskiej.

Szczególną rolę w propagowaniu *prostej mowy* jako języka ksiąg o charakterze religijnym miała drukarnia w Poczażowie. Wśród świeckich wydań, przygotowanych przez mnichów z Poczażowa, są m.in. znane teksty: *Политика свѣцькая* [1770] czy *Книжиця для господарства...* // *Książka lekarstw końskich* [1788]. Co najważniejsze z punktu widzenia zakreślonego tytułem niniejszego tekstu problemu, w języku „ruskim” wydawane były także dzieła o charakterze religijno-moralizatorskim. Po rusku, oprócz teologii moralnej, wielokrotnie wydawano *Народовѣщание или Слово к народу кафелическому...* [1756, 1765, 1768, 1778] – zbiór prozy oratorskiej i moralizatorskiej ułożony w formie katechizmowych pytań i odpowiedzi. Licznie drukowano ewangeliarze kaznodziejskie: *Сѣмя слова божія на нивѣ сердецъ чловѣческихъ сѣяннаго...* [1772, 1781], *Науки парохіяльнія на недѣли і свята урочистія... на простий и посполитий языкъ руський преложенія* Juliana Dobryłowskiego [1792, 1794].

Ruskojęzycznych wydań supraskich czy uniowskich było mniej. W pierwszym przypadku warunkował to zapewne czynnik socjolingwistyczny: poziom polonizacji ludności północnych ziem dawnej Rzeczypospolitej, w drugim zaś – ogólnie mniejsza aktywność tego zakładu wydawniczego. Wydane w Uniowie teksty, zwłaszcza kolejne redakcje teologii moralnej, odznaczają się jednak dobrym odzwierciedleniem cech żywego języka.

W rezultacie *prosta mowa*, będąc jednym z języków wydań bazylińskich, urastała do rangi języka równorzędnego w stosunku do uznanych już języków literackich o długiej tradycji. Druki w tym języku świadczyły przy tym o bogactwie kultury etnicznej, pokazywały możliwości języka ruskiego, adekwatnego do potrzeb literatury, i przygotowywały grunt do późniejszego odrodzenia kultury i literatury ukraińskiej, a także XIX-wiecznych ruchów narodotwórczych. Dlatego

właśnie celem szczegółowym badania jest ukazanie znaczenia analizy literatury religijnej jako źródła badań „żywego języka”. Teksty o charakterze religijnym są bowiem z różnych względów (głównie wskutek przeświadczenia o panujących w nich skostniałych normach języka cerkiewnego) pomijane w opisach lingwistycznych. Analizie poddane zostanie przede wszystkim odzwierciedlenie cech fonetycznych w wydaniu poczajowskim z 1751 roku jako najlepiej rejestrującym elementy żywej wymowy z poczajowskich wydań teologii moralnej.

Bohosłowija nrawouczytelnaja [1751] na tle bazylikańskich wydań teologii moralnej

Geneza unickiej etyki chrześcijańskiej związana jest z postanowieniami Synodu Zamojskiego, na którym postulowano konieczność ujednoczenia sprawowania posługi duchownej. Już w 1722 roku wydano w Supraślu katechizm: *Собрание припадковъ краткое и духовнымъ особомъ потребное*. Z dzisiejszej perspektywy widać, że książka ta, której treść modyfikowano, redagowano, usuwając niektóre fragmenty i dodając inne, była jedną z najważniejszych unickich wykładni zarówno spraw dogmatycznych, jak i edukacji moralnej wiernych. W Supraślu ukazały się: *Собрание припадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное...* [1722] oraz *Краткое сословие науки християнскія катофическому челоуьку многополезное и потребное...* [1759], stanowiące końcową część *Sobranija...*, zawierającą wykład wiary katolickiej, *credo* oraz podstawowe modlitwy. W Uniowie wyszły: *Собрание припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное...* [1732] i *Поучение о с[вя]тихъ тайнахъ, о добродѣтеляхъ б[о]гословскихъ, о заповѣдехъ Б[о]жїихъ...* [1745].

W Poczajowie zaś wydano: *Богословія нравоучителная, содержащая в себѣ собраное вкратцѣ поучение о святыхъ тайнахъ, о добродѣтеляхъ богословскихъ, о заповѣдехъ Божиихъ...* [1751], *Богословія нравоучителная...* [1756] oraz *Богословія нравоучителная...* [1787].

Poza tym w Poczajowie ukazały się również kilkakrotnie teksty o zbliżonych tytułach: *Богословія нравоучителное повсемственное* [Антоіне 1776; 1776a; 1779], *Краткое на краткія вопросы* [1788] czy *Богословія нравоучителное* [1793], ale o nieco innej treści i w języku cerkiewnosłowiańskim.

Treść wydań teologii moralnych zasadniczo się nie zmieniała. Wydania poczajowskie, poczynając od analizowanej edycji z 1751 roku, uzupełniono o dodatkowe przeszkody do zawarcia małżeństwa, charakterystykę stopni pokrewieństwa i powinowactwa, rozdzielono w osobne rozdziały charakterystyki przykazań Bożych

i kościelnych, poszerzono rozdział o karach kościelnych. Kolejne edycje, mimo bardzo podobnej treści, pod względem budowy różnią się od pierwszego wydania z 1722 [Getka 2017, 50–55].

Charakteryzując gatunek tekstu, Margarita A. Korzo, zauważa, że pracy tej nie wzorowano na wcześniejszej tradycji wschodniochrześcijańskiej raczej katolickiej, w której w omawianym okresie funkcjonowały tzw. *Institutiones morales* [Korzo 2012, 29]. Bezpośrednim wzorcem ruskojęzycznej teologii moralnej była niewątpliwie praca Leona Kiszki, *Now rożnych przypadkow z pełni doktorow Theologii Moralney ziawiony* (Lublin 1693) przygotowana wcześniej, gdy był nauczycielem w szkole bazylianów we Włodzimierzu [Korzo 2012, 25–28]. Podobieństwa między tekstami widoczne są na poziomie budowy tekstów, zawartości rozdziałów, a nawet tytułu, w którym *Sobranie pripadkov* może stanowić odpowiednik wersji polskojęzycznej: *Now rożnych przypadkow*.

Język druku *Bohostłowije nrawouczytelnoje* (1751) jako przykład XVIII-wiecznej prostej mowy

Analiza języka zabytku potwierdza sformułowaną wyżej tezę o funkcjonowaniu w XVIII wieku dwóch równoległych tradycji piśmienniczych – białoruskiej i ukraińskiej, charakteryzujących się specyficznymi cechami.

Z tego względu trudno zgodzić się dziś z badaczem języka starobiałoruskiego Aleksandrem Bułyką, który zauważał, że

dbając, by ich utwory były zrozumiałe przez wszystkich mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego, ówcześni pisarze starali się unikać zapisów, które mogłyby temu przeszkodzić. [...] Oprócz tego starobiałoruscy i staroukraińscy pisarze często zmieniali miejsca zamieszkania, żyli więc, i tworzyli to na Białorusi, to na Ukrainie. Dlatego w swoich utworach mieszały czasem cechy obu języków [Булыка 1970, 66–67; Getka 2012, 13].

Pojawiające się bowiem w tekście cechy „białoruskie” należy uważać za regionalizmy, cechy wspólne obu językom, ewentualnie za wpływy cerkiewszczyzny, które zachowały się w języku białoruskim. Co ciekawe, pojawiające się w tekście elementy cerkiewszczyzny, poza wspomnianą już tendencją do recerkiewizacji tekstów, w jakimś stopniu potwierdzają te argumenty z dyskusji na temat prostej mowy / języka ruskiego, zgodnie z którymi wariant ukraiński tekstów był bardziej scerkiewizowany [Успенский 1994, 68; Getka 2012, 22]. Obserwacje Borysa Uspińskiego na temat charakteru owej cerkiewizacji tekstów ukraińskich należy

uzupełnić jednak uwagą, że trzymanie się etymologicznego zapisu widoczne jest w tych miejscach, w których umożliwia to odzwierciedlenie ukraińskiego typu wymowy.

W kontekście analizowanego zabytku należy zauważyć, że faktycznie znajdujemy tu odzwierciedlenie cech wspólnych dla języków białoruskiego i ukraińskiego, jak np. przejście [e] → [o], por. змочоній [*Богословіє правоучительное* 1751, 29v], страчоную [*Богословіє правоучительное* 1751, 32], преложоный [*Богословіє правоучительное* 1751, 115v], Кассія чорная [*Богословіє правоучительное* 1751, 15], czy rozróżnienie krtaniowego spirantu dźwięcznego [ɣ] i wybuchowego [g], czego dowodem jest z jednej strony użycie specjalnego grafemu r dla oznaczenia wybuchowego [g]: вару [*Богословіє правоучительное* 1751, 135], Гарнець [*Богословіє правоучительное* 1751, 135], фигура [*Богословіє правоучительное* 1751, 2v], z drugiej zaś zapisy z grafemem r na oznaczenie głoski [h] / [ɣ] w kalkach bądź wyrazach zapożyczonych z języka polskiego i za polskim pośrednictwem: въ панствѣ Гишпанскомѣ [*Богословіє правоучительное* 1751, 79], в Гішпаніи [*Богословіє правоучительное* 1751, 79], Zdecydowanie bardziej zaznaczone są cechy, które określa się jako dystynktywne cechy fonetyczne języka ukraińskiego.

Są to m.in. a) rozwój dawnego jać w [i], b) zbliżenie artykulacji [i] i [y], c) stwardnienie wybranych spółgłosek oraz d) dane morfonologiczne.

Refleksacja dawnego jać i jego rozwój w [i], a zatem takie oznaczenie w tekście grafemów na oznaczenie głosek [ɣ] i [i], by zasugerować taką ich artykulację jest jednym z najbardziej charakterystycznych wyznaczników, pozwalających określić przynależność tekstu do ukraińskiego areału językowego.

W analizowanym druku widoczna jest tendencja do zachowania etymologicznego zapisu: grafem ѣ jest zastosowany dla dawnego [ɣ]: отвѣтъ, слонце и мѣсяць [*Богословіє правоучительное* 1751, 111], a grafemu и, ї dla etymologicznego [i]. Co ciekawe w aspekcie porównawczym – poprawiono zapisy z wydania 1722 roku, w którym na oznaczenie etymologicznego [i] stosowano grafem ѣ: вкѣнути [*Собраніє прыпадковъ* 1722, 22v], ale: вкинути [*Богословіє правоучительное* 1751, 21], въ кнѣзѣ [*Собраніє прыпадковъ* 1722, 15, 49v], ale: въ книзѣ [*Богословіє правоучительное* 1751, 14, 50v], на пѣсмѣ [*Собраніє прыпадковъ* 1722, 102v], [*Собраніє прыпадковъ* 1722, 90], ale: на писмѣ [*Богословіє правоучительное* 1751, 104, 115v], кадыльнѣцу [*Собраніє прыпадковъ* 1722, 52v], ale: кадылицу [*Богословіє правоучительное* 1751, 54], Zastosowanie takiego zabiegu może świadczyć o dążeniu do osiągnięcia jednoznaczności w artykulacji grafemu ѣ – zapisanie go na miejscu etymologicznego [i] mogło bowiem zachęcać do jego artykułowania jako [e]. Tezę tę potwierdza miejsce wydania pierwszego tekstu – powstałego na białoruskim obszarze językowym.

Znak ʃ zapisany jest w wyrazach zapożyczonych z języka polskiego lub z greki i łaciny za polskim pośrednictwem, w których pisowni nie regulowała gramatyka języka cerkiewnego, a gdzie ewidentnie oczekiwana jest artykulacja [i]: Францѣшокъ [*Богословіе нравоучителное* 1751, 53], Еѣорцѣсты [*Богословіе нравоучителное* 1751, 53], [Богословіе нравоучителное 1751, 53], Мосхусъ или Пѣжмо [*Богословіе нравоучителное* 1751, 15], нецнотлѣваго [*Богословіе нравоучителное* 1751, 26v]. Jest jednak oczywiste, że w tym przypadku grafem ʃ artykułowano jak [i].

Bohosłowija нравоучытелнаја 1751 odzwierciedla występowanie **złania się artykulacji [i] – [y]**. Zamienne stosowanie grafemów ы w miejscu etymologicznego [i] i odwrotnie –и / ѣ w miejscu etymologicznego [y] występuje we wszystkich pozycjach, niezależnie od pochodzenia i budowy morfologicznej wyrazów, por. вонности [*Богословіе нравоучителное* 1751, 15], абы вся своя мысли [*Богословіе нравоучителное* 1751, 34v], мѣты [*Богословіе нравоучителное* 1751, 14v], есть или ны (*Богословіе нравоучителное* 1751, 54v), з цины [*Богословіе нравоучителное* 1751, 26v], били купленіи [*Богословіе нравоучителное* 1751, 18v], припущоній [*Богословіе нравоучителное* 1751, 75v].

W zabytku bardzo dobrze odzwierciedlone są związane ze złaniem się artykulacji [i] – [y] **procesy tzw. wtórnego stwardnienia [d]**. Jaskrawym przykładem w tym kontekście jest zapis formy дѣтя, w którym wyraźnie widać tendencję do oznaczenia twardości głoski [d], poprzez zapisanie po niej ы. Zapisy tego typu to: окрестити дѣтя [*Богословіе нравоучителное* 1751, 6v, 9, 9v, 10, 11], давати дѣтяти имя [*Богословіе нравоучителное* 1751, 11] i in., dominują one wręcz w analizowanej edycji poczajowskiej. Warto zauważyć, że w tekstach z 1745 i 1756 roku po д stosowane są najczęściej grafemy ѣ, и sugerujące kierunek rozwoju artykulacji kontynuantów dawnej [ʃ]. Zapis oddający stwardniałe [d] w wydaniu z 1751 roku może to świadczyć o tym, że w tym przypadku redaktorom trudno było zaakceptować zapis odbiegający od charakterystycznej dla nich twardej artykulacji głoski.

W zabytku występują też zapisy sugerujące twardą wymowę [t] poprzez zapis połączenia litery т z ы: вонности [*Богословіе нравоучителное* 1751, 15], с[вѣ]тыты [*Богословіе нравоучителное* 1751, 15v] x2. W drugim przykładzie końcówkę infinitywu zapisano, co prawda, zgodnie z tradycją piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego jako -ти, ale twardość głoski oznaczono, zapisując znak ы w rdzeniu wyrazu. Przykład ten nie powinien jednak mylić: redaktorzy ingerowali również w zapisy infinitywów, por. креститы дѣты [*Богословіе нравоучителное* 1751, 13v]. Znowu druga z charakteryzujących stwardnienie [t], oznaczonych

w powyższym przykładzie form: дѣты, jest w tekście popularna, por. np. дѣты [*Богословіе нравоучителное* 1751, 7], [*Богословіе нравоучителное* 1751, 125v].

W tekście oznaczona jest twardość również innych spółgłosek, jak w języku ukraińskim:

[b]: въ отбыраню чиншовъ [*Богословіе нравоучителное* 1751, 158],

[h]: пихы [*Богословіе нравоучителное* 1751, 13],

[k]: Гвоздики [*Богословіе нравоучителное* 1751, 15] – tego zapisu nie należy tłumaczyć wpływem normy cerkiewnosłowiańskiej ze względu na pochodzenie wygazu,

[l]: абы вся своя мысли [*Богословіе нравоучителное* 1751, 34v],

[m]: сѣнце которое затмылося [*Богословіе нравоучителное* 1751, 29v],

[n]: хлѣбъ житный (*Богословіе нравоучителное* 1751, 18), рожныца [*Богословіе нравоучителное* 1751, 2v], рожныцы [*Богословіе нравоучителное* 1751, 2v].

O ukraińskim charakterze zabytku świadczą **dane morfonologiczne**. Z jednej strony są to zapisy końcówek – potwierdzające dodatkowo wspomniany wyżej rozwój dawnej jać w [i]: grafem ѣ pojawia się często zupełnie nieoczekiwanie w miejscu normatywnego [i] m.in. w N. plur. rzeczowników: церкви и шпиталѣ [*Богословіе нравоучителное* 1751, 69], a grafem и w miejscu oczekiwanego jać. W przypadku form Dat. sg rzeczowników masculinum o „ukraińskości” form świadczy również sama postać końcówki: кланяючися хлѣбови [*Богословіе нравоучителное* 1751, 30v], не чинятся полотну или папѣрови [*Богословіе нравоучителное* 1751, 115v], тому сакраментови [*Богословіе нравоучителное* 1751, 22v].

Nieco inną sytuację można zaobserwować w przypadku form Loc. sing. wyrazów: в’ каплицѣ [*Богословіе нравоучителное* 1751, 38v], въ хранилицѣ [*Богословіе нравоучителное* 1751, 31] itp. – literę ѣ zapisano zgodnie z cerkiewnosłowiańską normą odmiany rzeczowników rodzaju żeńskiego zakończonych na -а, co wobec zapisów we wcześniejszych wydaniach (por. в’ каплѣцы [*Собраніе прыпадковъ* 1722, 41], в’ каплицы [*Поученіе о с[вя]тих тайнах* 1745, 37] i въ хранилнѣци [*Собраніе прыпадковъ* 1722, 33v], въ хранилицы [*Поученіе о с[вя]тих тайнах* 1745, 30]) potwierdzałoby tezę o powrocie do języka cerkiewnosłowiańskiego jako tradycji rodzimej, w odróżnieniu od tradycji łacińsko-polskiej. Do tradycji tej wraca się jednak tylko wybiórczo, w tych przypadkach, które wspierają odzwierciedlenie cech wymowy ukraińskiej.

W zabytku spotyka się również formy 3 sing. i pl. czasu przeszłego oraz bezokolicznika z formantem -ov-, który od XV wieku wypierał sufiks -iv, obecny dziś w języku rosyjskim [Ориєнко 2011, 279]. O powszechności użycia tego typu form, przekazujących cechę długotrwałą lub powtarzalną, świadczą dokumenty z Wołynia, Naddnieprza i Ukrainy Lewobrzeżnej z XVII–XVIII wieku, a później

także utwory Iwana Niekraszewicza Iwana Kotarewskiego czy Tarasa Szewczenki [Стрельчук 1990, 17]: отправовати [*Богословіє нравоучительное* 1751, 58], сполковати [*Богословіє нравоучительное* 1751, 12], оказовати [*Богословіє нравоучительное* 1751, 78].

Zakończenie

Jest oczywiste, że bazylianie, pragnący być jak najlepiej zrozumiani przez odbiorców swoich misji religijnych, musieli zwracać się do wiernych w języku używanym przez nich na co dzień. W tym celu wydawano zbiory kazań czy edycje etyki chrześcijańskiej, które w sytuacji braku ustalonej jeszcze normy ortograficznej publikowano w języku maksymalnie zbliżonym do mówionego. Powodowało to zaburzenie tradycji piśmienniczej, ponieważ teksty o charakterze religijnym podlegały w założeniu regułom piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego z jego sztywną normą. Język cerkiewnosłowiański, który był wyłącznym językiem liturgii Kościoła wschodniego, a także był funkcjonującym przez wiele wieków językiem literackim, językiem nauki i komunikacji warstw oświeconych ustępował miejsca prostej mowie.

Niewątpliwą tego korzyścią było podniesienie prestiżu języka wiernych – prostej mowy / języka ruskiego / ukraińskiego języka XVIII wieku, który na równi z uznanymi językami liturgii – jak cerkiewnosłowiański czy łacina – stawał się językiem Kościoła.

Jednym z wydań ruskojęzycznych XVIII wieku były poczajowskie edycje tekstu *Bohosловіє нравоучительное* z 1751, 1756 i 1787 roku. Ich redaktorzy, mimo zauważalnego dążenia do stosowania zasad piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego, nie mogli oprzeć się uwzględnieniu najbardziej jaskrawych cech fonetyki ukraińskiej, jak m.in. refleksacja dawnego jać, zlanie się dawnych [y] – [i] w jeden dźwięk, co przy okazji pociągnęło za sobą stwardnienie wybranych głosek.

Ortografię piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego jej redaktorzy potraktowali ponadto jako środek do przekazania cech językowych typowych dla ich języka – w tekście widoczna jest tendencja do nieingerowania w tradycyjny zapis tam, gdzie pozwalała on na przeczytanie tekstu zgodnie z zasadami fonetyki języka ukraińskiego XVIII wieku.

Zaproponowana analiza wybranych cech fonetyki zabytku stanowi argument we współczesnej dyskusji na temat prostej mowy, która była określana na różne sposoby w zależności od definiujących ją autorów. Prowadzi ona do wniosku, że synonimiczne względem siebie określenia prosta mowa i język ruski

XVIII wieku są zarazem homonimicznymi nazwami dwóch języków – białoruskiego i ukraińskiego: funkcjonujące wówczas dwa języki ruskie, dwie proste mowy, mimo tej samej nazwy były dwoma odrębnymi systemami językowymi.

Reprezentowana w zabytku prosta mowa / język ruski / ukraiński język XVIII wieku, którego analizie poświęcony jest niniejszy tekst, występowała / występował w formie ustnej i pisanej. Forma pisana, co jest typową cechą języka literackiego, była lepiej opracowana, w związku z czym może sprawiać wrażenie pewnej sztuczności. Było to z jednej strony spowodowane dążeniem do uniwersalizacji zapisu przy świadomości różnic dialektalnych prostej mowy na ogromnym obszarze, z drugiej zaś – brakiem norm/kodyfikacji tego języka. Kolejni redaktorzy musieli więc zdać się na własne wyczucie językowe, za każdym razem (opierając się na istniejącej tradycji / wydanych wcześniej tekstach) tworząc normę zapisu kolejnych edycji tekstu. Opis ewolucji tej normy, jak pokazano na przykładzie analizy jednego tekstu, przybliży jednak do poznania tego języka.

Prosta mowa XVIII wieku stanowi kolejny etap rozwoju języka ukraińskiego i element łączący tradycję dawną i współczesną. Jest więc jest argumentem za ewolucyjnym rozwojem literackich języków ukraińskiego i – analogicznie – białoruskiego. Tezie tej nie przeczy czynnik podłoża dialektalnego, który legł u podstaw współczesnych języków literackich. Nie stanowi on zaprzeczenia tradycji (nie można bowiem określić jednoznacznie podłoża dialektalnego prostej mowy), ale jej swoiste uściślenie, skanalizowanie, zawężenie.

Bibliografia

- Antoine Pavel. 1776. *Bogoslovie npravoučitelnoe povsemstvennoe, čestnym otcem Pavlom Gavrillom Antoine Presvterom i oučitelem st. Bogoslovîâ...* Począjów: Drukarnia OO. Bazylianów [Антоіне Павел. 1776. *Богословіе нравоучителное повсемственное, честнымъ отцемъ Павломъ Гаврііломъ Антоіне Пресвтеромъ и оучителемъ ст. Богословія...* Począjów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Antoine Pavel. 1776. *Kratkoe na kratkiâ voprosy i otviti sposobom katihisma, bogoslovîâ npravoučitel'nago...* Począjów: Drukarnia OO. Bazylianów [Антоіне Павел. 1776. *Краткое на краткія вопросы и отвѣты способомъ катихісма, богословія нравоучителнаго...* Począjów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Antoine Pavel. 1779. *Bogoslovie npravoučitelnoe iz bogoslovîâ Antoine.* Począjów: Drukarnia OO. Bazylianów [Антоіне Павел. 1779. *Богословіе нравоучителное из богословія Антоіне.* Począjów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Bogoslovîâ npravoučitel'naja, soderžašaja v sebě sobranoe vkratcě poučenie o svjatyh tajnah, o dobroděteljah bogoslovskih, o zapovėdех Božijih, o zapovėdех cerkovnyh...* 1751. Począjów: Drukarnia OO. Bazylianów [Богословія нравоучителная, содержащая в себѣ собраное вкратцѣ poučenie o svjatyhъ тайнахъ, o добродѣтеляхъ богословскихъ, o заповѣдехъ Божиихъ, o заповѣдехъ церковныхъ... 1751. Począjów: Drukarnia OO. Bazylianów].

- Bogoslovija pravoučitel'naja, soderžašaja v sebě sobranoe vkratcě poučenie o svjatyh tajnah, o dobroděteljah bogoslovskih, o zapovědех Božijih, o zapovědех cerkovnyh...* 1756. Poczaјów: Drukarnia OO. Bazylianów [Богословія правоучителная, содержащая в себѣ собраное вкратцѣ poučenie o svjatyh tajnah, o dobroděteljah bogoslovskih, o zapovědех Božijih, o zapovědех cerkovnyh... 1756. Poczaјów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Bogoslovija pravoučitel'naja, soderžašaja v sebě sobranoe vkratcě poučenie o svjatyh tajnah, o dobroděteljah bogoslovskih, o zapovědех Božijih, o zapovědех cerkovnyh...* 1787. Poczaјów: Drukarnia OO. Bazylianów [Богословія правоучителная, содержащая в себѣ собраное вкратцѣ poučenie o svjatyh tajnah, o dobroděteljah bogoslovskih, o zapovědех Božijih, o zapovědех cerkovnyh... 1787. Poczaјów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Bohoslovije pravoučitel'noje z bohoslovija Antoine, Touryely u Reiffenstuel' prostranno rym'skym dialektom o tajnah... na ruskij dialekt vkratcě... prevedenoje...* 1793. Poczaјów: Drukarnia OO. Bazylianów [Богословіе правоучителное з богословія Антоине, Тоуриели у Реиффенстуель пространно римским діалектом о тайнах... на рускій діалект вкратцѣ... prevedenoje... 1793. Poczaјów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Bulyka Aläksandr. 1970. *Razvicsě arfağrafičnaj sistěmy starabelaruskaj movy*. Minsk: Navuka i Tehnika: 66–67 [Булыка Аляксандр. 1970. *Развіццѣ арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы*. Минск: Навука і Тэхніка: 66–67].
- Cubrzyńska-Leonarczyk Maria. 1993. *Unicka oficyna supraska jako ośrodek drukarstwa cyrylickiego. W: Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej: materiały z sesji, Kraków 7–10 XI 1991*. Red. Rusek J., Witkowski W., Naumow A. Kraków: Instytut Filologii Słowiańskiej UJ: 237–248.
- Getka Joanna. 2012. *Język „Nauk Parafialnych” (1794) – ukraiński wariant prostej mowy końca XVIII wieku*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Getka Joanna. 2017. *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*. Warszawa: Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej.
- Getka Joanna. 2018. *Białoruski i ukraiński wariant prostej mowy XVIII wieku czy białoruska i ukraińska prosta mowa XVIII wieku? (na materiale ruskojęzycznych teologii moralnych z Supraśla, Uniowa i Poczaјowa)*. W: „Języki ruskie w rozwoju historycznym i kontaktach z polszczyzną”. Red. Citko L. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku: 99–125.
- Gumec'ka Lukiä. 1958. *Äki jz tr'oh nazv zahidnorus'koï literaturnoi movi XV–XVII st. – zahidnorus'ka, staroukraiń'ska, starobiloruska slid viddati perevagu abo äk ci nazvi diferenciuvati u vživanni. „Filologičnij zbornik”*. Kiïv: 332–336 [Гумецька Лукія. 1958. *Які́й з трьох назв західноруської літературної мови XV–XVII ст. – західноруська, староукраїнська, старобілоруска слід віддати перевагу або як ці назви диференціювати у вживанні. „Філологічний збірник”*. Київ: 332–336].
- Gumec'ka Lukiä. 1965. *Voprosy ukraińsko-belorusskikh äzykovykh sväzej drevnego perioda. „Voprosy äzykoznanii” 2*: 39–44 [Гумецька Лукія. 1965. *Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода. „Вопросы языкознания” 2*: 39–44].
- Karskij Efimij. 1955. *Belorussy – Äzyk belorusskogo naroda*. Выр. I. *Istoričeskij očerk zvukov belorusskogo äzyka*. II. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR [Карский Ефимий. 1955. *Белоруссы – Язык белорусского народа*. Вып. I. *Исторический очерк звуков белорусского языка*. II. Москва: Издательство АН СССР].
- Karskij Efimij. 1962. *Čto takoe drevnee zapadnorusskoe narečie*. W: *Trudy po belorusskomu i drugim slavänskim äzykam*. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR [Карский Ефимий. 1962. *Что такое древнее западнорусское наречие*. W: *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*. Москва: Издательство АН СССР: 253–263].
- Korzo Margarita. 2012. *Sobranie pripadkov kratkoe (Supraśl 1722) na tle katolickich, siedemnastowiecznych Institutiones morales*. Red. Dobrowolski R., Zemło M. Lublin–Supraśl: Katolicki Uniwersytet Lubelski: 23–33.

- Kratkoe soslovie nauki hristianskija katofičeskomu čeloveku mnogopoleznoe i potrebnoe...* 1759. Supraš! : Drukarnia OO. Bazylianów [*Kratkoe soslovie nauki hristianskija katofičeskomu čeloveku mnogopoleznoe u potrebnoe...* 1759. Supraš! : Drukarnia OO. Bazylianów].
- Kratkoje na kratkija voprosy i otvety sposobom katyxisma Bohoslovija o tajnah cerkovnyh...* 1788. Poczajów : Drukarnia OO. Bazylianów [*Kratkoe na kratkija voprosy i otvety sposobom katyxisma Bohoslovija o tajnah cerkovnyh i cencsurach sobranie*. 1788. Poczajów : Drukarnia OO. Bazylianów].
- Kuraszkiewicz Władysław. 1985. *Tendencje białoruskie i ukraińskie w gwarach okolic Puszczy Białowieskiej oraz rozwój 'a na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyzny*. W: W. Kuraszkiewicz, *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*. Warszawa: PWN: 42–43.
- Labyncev Jurij, Šavinskaja Larisa. 2000. *Nekotorye obščastel'stva i sredstva podderžanija belorusko-ukraińskoj uniatskoj liturgičeskoj praktiki v XVII–XIX vekah*. „Drevnjaja Rus” 2: 124–136 [Лабынцев Юрий, Щавинская Лариса. 2000. *Некоторые обстоятельства и средства поддержания белорусско-украинской униатской литургической практики в XVI–XIX веках*. „Древняя Русь” 2: 124–136].
- Łeśiów Michał. 1965. *Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku*. „Slavia Orientalis” 3: 347–362.
- Miakiszew Włodzimierz. 2008. *Język statutu litewskiego 1588 r.* Kraków: Lexis.
- Mojsiienko Viktor, Nika O.Ī. 2013. „Prosta mova” v Ukraïni ta Bilorusi XVI st. W: NAN Ukraïni; Ukr. kom. Slavistik; Nac. b-Kaukraïni im. V.Ī. Vernads'kogo. Red. Onišenko O.S. (golova) ta in. (online) http://shron1.chtyvo.org.ua/Moisiienko_Viktor/Terminy_dlia_nazyvannia_movy_iakoiu_pysani_pamiatky_na_ukrainsko-biloruskykh_zemliakh_u_XIV-XVII_st.pdf (dostup 1.08.2018) [Мойсієнко Віктор, Ніка О.І. „Проста мова” в Україні та Білорусі XVI ст. W: НАН України; Укр. ком. Славістик; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Red. Онищенко О.С. (голова) та ін. Київ: НБУВ. (online) http://shron1.chtyvo.org.ua/Moisiienko_Viktor/Terminy_dlia_nazyvannia_movy_iakoiu_pysani_pamiatky_na_ukrainsko-biloruskykh_zemliakh_u_XIV-XVII_st.pdf (доступ 1.08.2018)].
- Mojsiienko Viktor. 2005. *Termini dlâ nazivannâ movi, âkoïu pisanî pam`âtki na ukraïns'ko-bilorus'kih zemlâh u XIV–XVII st.* Naukovij visnik Hersons'kogo deržavnogo universitetu. Seriâ : „Lingvistika” Vip. 2. (online) http://shron1.chtyvo.org.ua/Moisiienko_Viktor/Terminy_dlia_nazyvannia_movy_iakoiu_pysani_pamiatky_na_ukrainsko-biloruskykh_zemliakh_u_XIV-XVII_st.pdf (dostup 1.08.2018) [Мойсієнко Віктор. 2005. *Терміни для називання мови, якою писані пам'ятки на українсько-білоруських землях у XIV–XVII ст.* Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : „Лінгвістика” Вип. 2. (online) http://shron1.chtyvo.org.ua/Moisiienko_Viktor/Terminy_dlia_nazyvannia_movy_iakoiu_pysani_pamiatky_na_ukrainsko-biloruskykh_zemliakh_u_XIV-XVII_st.pdf (доступ 1.08.2018)].
- Morita Koji. 2002. *Związek prostej mowy na dawnych Kresach Wschodnich z prostą mową w Wielkim Księstwie Litewskim. Uwagi terminologiczne*. W: *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*. Red. Abramowicz Z. Białystok: Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej: 147–153.
- Mozer Mihael'. 2002. *Čto takoe prostaâ mova?* „Studia Slavica Hung” 47/3–4: 221–260 [Мозер Міхаель. 2002. *Что такое простая мова?* „Studia Slavica Hung” 47/3–4: 221–260].
- Ogiênko Īvan. 2011. *Naša literaturna mova*. Uporâdnik, avtor peredmovi i komentariv Timošik M. Kïv: Naša kul'tura i nauka [Огієнко Іван. 2011. *Наша літературна мова*. Упорядник, автор передмови і коментарів Тимошик М. Київ: Наша культура і наука].
- Ogiênko Īvan. 1930. *Ukraïns'ka literaturna mova XVI-go st. i ukraïns'kij Krehiv's'kij Apostol*. Warszawa: Drukarnâ sinodal'na [Огієнко Іван. 1930. *Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол*. Warszawa: Друкарня синодальна].

- Peredriénko Vitalij. 1979. *Formuvannâ ukraïns'koï literaturnoi movi XVIII st. nanarodnoi osnovi*. Kiiŭ: Naukova dumka [Передри́енко Витали́й. 1979. *Формування української літературної мови XVIII ст. на народної основі*. Київ: Наукова думка].
- Plûš Pavlo. 1962. *Do pitannâ pro tak zvanu „prostu movu” XVI–XVIII st. na Ukraïni*. „Pitannâ istoričnogo rozvitku ukraïns'koï movi”. Har'kiv: 27–34 [Плющ Павло. 1962. *До питання про так звану „просту мову” XVI–XVIII ст. на Україні*. „Питання історичного розвитку української мови”. Харків: 27–34].
- Poučenie o s[ŷja]tyx tajnax o dobrodĕtelex b[o]hoslovskyx, o zapovĕdex B[o]žijix, o zapovĕdex cerkovnix, o hrĕхахъ... 1745*. Uniów: Drukarnia OO. Bazylianów [Почу́ение о с[вѣ]тых тайнах, о добродѣтелях б[о]гословских, о заповѣдех Б[о]жїихъ, о заповѣдех церковнихъ, о грѣхахъ... 1745. Uniów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Ševel'ov Ūrij. 2002. *Istorična fonologijâ ukraïns'koï movi. Pereklad z angljjs'kogo vidannâ Sergiâ Vakulenka ta Andriâ Danilenka (Shevelov G.Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg, 1979)*. Har'kiv: АСТА [Шевельов Юрий. 2002. *Історична фонологія української мови*. Переклад з англійського видання Сергія Вакуленка та Андрія Даниленка (Shevelov G.Y. *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*. Heidelberg, 1979). Харків: АСТА].
- Sobranjie pryradkov kratkoe u dux[o]vnyť osobat potrebnoe umĕščee vь sebĕ nauku o sakramentax, o desaty B[ĕ]jijyx prykazanjax o prykazanjax cerkovnyx u o paucy xristijanskoj... 1722*. Supraśl: Drukarnia OO. Bazylianów [Собраніе прыпадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ potrebnoe умѣщее вь себѣ науку о сакраментяхъ... 1722. Supraśl: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Sobranjie pryradkov kratkoe u dux[o]vnyť osobat potrebnoe umĕščee vь sebĕ nauku o sakramentax, o desaty B[ĕ]jijyx prykazanjax o prykazanjax cerkovnyx u o paucy xristijanskoj... 1732*. Uniów: Drukarnia OO. Bazylianów [Собраніе прыпадковъ краткое и духовнымъ особамъ potrebnoe. Имущее в себѣ науку о сакраментяхъ... 1732. Uniów: Drukarnia OO. Bazylianów].
- Stankevič Ān. 1939. *Gistorijâ belaruskaga ŷyuka. Vil'nâ* [Станкевіч Ян. 1939. *Гісторыя беларускага языка*. Вільня].
- Strel'čuk Galina. 1990. *Sistema slovoizmeneniâ v ukraïnskikh intermediâh XVII–XVIII vv: avtoreferat dis... kandidata filologičeskikh nauk: 10.02.02*. Kiev: Gosudarstvennij universitet im. T.G. Ševčenko [Стрельчук Галина. 1990. *Система словоизменения в украинских интермедиях XVII–XVIII вв.: автореферат дис... кандидата филологических наук: 10.02.02*. Киев: Государственный университет им. Т.Г. Шевченко].
- Svâžynski Uladzmir. 2001. *Prablema idĕntyfikacyi aficyjnaj movy Vâlikaga Knâstva Litoŷskaga. „Metriciana”*. I: 109–111 [Свяжынскі Уладзмір. 2001. *Праблема ідэнтыфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага*. „Metriciana” I: 109–111].
- Synod prowincjalny ruski w Zamościu roku 1720 odprawiony*. 1785. Wilno: Drukarnia OO. Bazylianów.
- Temčinas Sergejus. 2017. *Języki kultury ruskiej w Pierwszej Rzeczypospolitej*. W: *Między Wschodem i Zachodem. Prawosławie i unia*. Red. Kuczyńska M. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego: 81–120.
- Uspenskij Boris. 1994. *Kratkij očerk istorii russkogo ŷyuka (XI–XIX stst)*. Moskva: Gnozis [Успенский Борис. 1994. *Краткий очерк истории русского языка (XI–XIX стст)*. Москва: Гнозис].
- Voznâk Mihajlo. 1929. *Īz spĭvnika Domĭnika Rudnic'kogo*. „Zapiski NTŠ” 1929: 243–252 [Возняк Михайло. 1929. *Из співника Домініка Рудницького*. „Записки НТШ” 1929: 243–252].
- Žitec'kij Pavlo. 1889. *Očerk literaturnoj istorii maloruskago narečĭâ v” XVIII XVIII vv. cz. I*. Kiiŭ [Житецький Павло. 1889. *Очерк литературной истории малорусского наречія вь XVII и XVIII вв. cz. I*. Київ].
- Žuravskij Arkadz'. 1978. *Delovââ pis'mennost' v sisteme starobeloruskogo ŷyuka*. „Vostočnoslavânskoe i obšee ŷykoznanie”: 185–191 [Журавский Аркадзь. 1978. *Деловая письменность в системе старобелорусского языка*. „Восточнославянское и общее языкознание”: 185–191].

Summary

Role of religious texts in learning the common Ruthenian Language of the people of the former Commonwealth of the Two Nations (based on the text *Bohosłowija nrawouczytelna*, Pochayev 1751)

The purpose of this article is to present the role of religious texts in an analysis of common language of the people of the former Commonwealth of the Two Nations. The subject of the analysis is the text *Bohosłowija nrawouczytelna*... published in the Basilian printing house in Pochayev in 1751. Textual features of the living Ukrainian language (approximation of articulation [i] and [y], hardness [t] and [d], morphological features) are common tendencies, and can be a testimony of the state of the Ukrainian language of the eighteenth century. The analysis supports the thesis of the evolutionary development of the written Ukrainian language.

Key words: Basilian printings, religious text, 18th century, Ruthenian language, moral theology